

СКЛАДОВІ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ І ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

*Лемак В.В., д.ю.н., професор, член-кореспондент АПрНУ, завідувач кафедри теорії держави і права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Турянця В.В., кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Автори систематизували складові механізму забезпечення прав і свобод людини та дали їм характеристику з погляду сучасності.

***Ключові слова:** права, свободи, людина, механізм захисту і гарантії прав і свобод, складові механізму.*

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими та практичними завданнями. Російський учений Б.В.Железнов, уживаючи термін «механізм державного захисту прав і свобод людини і громадянина», виділив у цьому механізмі наступні складові: 1) відповідні норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного та інших галузей права; 2) врегульовані нормами права суспільні відносини в сфері державного захисту прав і свобод; 3) гарантії прав людини ¹. Інші російські автори відзначаються, що після Другої світової війни відбулися істотні зміни у визнанні міжнародних контрольних

¹ Железнов, Б.Л. Механизм государственной защиты основных прав и свобод // Ученые записки. Т.138. Юридические науки / Б.Л. Железнов. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2002. - С. 28.

механізмів щодо захисту прав людини, постали міждержавні та наддержавні органи захисту прав людини ².

Актуальність теми дослідження. Що розуміти сьогодні під «гарантіями захисту прав і свобод»? У спеціальному дослідженні Н.М. Раданович в контексті українського правопорядку робиться висновок, що юридичні гарантії захисту – це закріплені законодавством норми права, які передбачають і забезпечують повну реалізацію здійснення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. До гарантій захисту прав і свобод належать: юридичне закріплення гарантій прав, свобод та обов'язків (ст.21, 22) Конституції України; створення системи охорони і захисту державою прав, свобод та обов'язків, яка забезпечувала б їх реальне використання та надійний захист від будь-яких посягань (ст.55); активізація діяльності об'єднань громадян, які сприяють захисту прав, свобод та обов'язків (ст.59); державний і громадський контроль за станом забезпечення та захисту прав, свобод та обов'язків (ст.102, 116) ³. Звісно, юридичні гарантії прав людини кореспондуються з так званими «соціально-економічними гарантіями», які досліджуються в рамках економічної науки, в тому числі й через призму реалізації соціально-економічних прав людини і громадянина ⁴.

Мета наукового дослідження полягає в конкретизації складових механізму захисту і гарантій прав і свобод людини через призму реалізації в сучасних умовах та врахуванням позицій, висловлених в науковій літературі.

Аналіз публікацій з проблеми. Дана проблема привертає увагу дослідників у різних аспектах, а саме: ефективності діючого на сьогодні механізму, його модернізації взагалі та наявності його складових. Здобутки в теоретико-практичній та історико-правовій площині значні як у вітчизняній, так і зарубіжній правовій

² Коваленко, Л.Г. Государство как механизм обеспечения прав человека и справедливости / Л.Г. Коваленко // Известия АлтГУ. Серия: Искусствоведение, история, политические науки, философия. – Барнаул, 2006. №4. – С.63-65.

³ Раданович, Н.М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження конвенції про захист прав і основних свобод людини): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н.М. Раданович; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2000. — 19 с. — укр.

⁴ Батажок, С.Г. Соціально-економічні гарантії в умовах ринкової трансформації: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.01 / С.Г. Батажок; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2007. — 22 с. — укр.

науці. Серед учених-правознавців у цьому напрямі відзначаються роботи С.С. Алексєєва, А.Б. Венгерова, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.В. Лемака, В.С. Нерсєсянца, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, О.В. Скрипнюка, В.Я.Тація, Ю.М. Тодику, В.М.Шаповала та інших.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні даний механізм включає наступні складові:

1. *Нормативні засоби забезпечення прав і свобод людини*, що передбачають наявність закріплення прав і свобод на найвищому рівні – в конституції та законах. Конституційне закріплення прав і свобод, розвинуте законодавство в різних сферах, виступають першим важливим елементом вказаного механізму. Стабільне законодавство в сфері прав людини передбачає не лише закони «на розвиток» бланкетних норм конституції, а і також закони, які передбачають повноваження відповідних органів публічної влади щодо забезпечення прав і свобод (наприклад, президента, уряду, судів).

2. *Державні та недержавні інституційні засоби забезпечення прав і свобод людини*, серед яких необхідно насамперед відзначити:

а) органи судової влади. Як зазначено у ст. 6 Конвенції про права та основоположні свободи 1950 р., метою забезпечення незалежності судової влади є гарантування кожній особі основоположного права на розгляд справи справедливим судом лише на законній підставі та без будь-якого стороннього впливу. У «Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки», ухваленій Комітетом Міністрів 17 листопада 2010 р., відзначається, що «незалежність суддів гарантується незалежністю судової влади загалом. Це є основним принципом верховенства права». Крім того, в цьому ж документі вказується ще декілька рекомендацій, зокрема: «судді повинні мати необмежену свободу щодо неупередженого розгляду справ відповідно до законодавства та власного розуміння фактів» (пункт 5), «судді повинні мати достатні повноваження та змогу їх здійснювати для виконання своїх обов'язків, підтримання юрисдикції та гідності суду. Юрисдикція судді повинна поширюватися на будь-яку особу, причетну до справи, у тому числі на державні

органи або їх представників» (пункт 6), «незалежність суддів та судової влади мають гарантуватися Конституцією або бути закріплені на найвищому правовому рівні держав-членів. На законодавчому рівні мають бути встановлені більш конкретні норми» (пункт 7).

У літературі відзначається, що «правосуддя виступає окремою функцією держави», що не може бути об'єднане з іншими видами правоохоронної діяльності, оскільки «функціонує у власних, властивих тільки йому процесуальних формах»⁵. Правосуддя дозволяє «пов'язати» правом державну владу в демократичній державі. У типології видів судової діяльності (форм здійснення судової влади) слід виходити із того, що всі суди, незалежно від їх спеціалізації, статусу і особливостей процесуальної форми, здійснюють правосуддя шляхом розгляду і вирішення справ (юридичних конфліктів і колізій досить різноманітної природи).

Справедливо буде відзначити, що останнім часом серед гарантій забезпечення прав і свобод людини досліджується діяльність Європейського суду з прав людини в Страсбурзі щодо застосування Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, застосування відповідних вироблених ним позицій у діяльності національних судів⁶.

Постає питання про межі простору, на який поширюється відповідальність держави за забезпечення прав людини. В рамках судової практики Європейського Суду з прав людини визначається, що поняття «юрисдикція» згідно статті 1 Конвенції «не обмежується національною територією держави – учасника Конвенції. Відтак, відповідальність держави-учасника може поширюватися і на ті випадки, коли будь-яка дія або бездія його властей призводить до певних наслідків

⁵ Боннер, А.Т. Правосудие как вид государственной деятельности / А.Т. Боннер. – М., 1973. – С 20.

⁶ Климович, О.В. Конвенція про захист прав людини та основних свобод як складова внутрішнього права та особливості її застосування національними судами держав-членів Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О.В. Климович; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2010. — 20 с. — укр.; Мицик, В.В. Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / В.В. Мицик; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2005. — 36 с. — укр.; Андріанов, К.В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / К.В. Андріанов; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2003. — 18 с. — укр.

за межами його території... Суд вважає, що в світлі відповідних принципів міжнародного права про відповідальність держави особливо важливо, що відповідальність держави може виникнути і тоді, коли внаслідок військових дій, законних або незаконних, держава отримала можливість здійснювати ефективний контроль за територією, що знаходиться за межами її національних кордонів. Зобов'язання забезпечити на такій території права і свободи, гарантовані Конвенцією, випливають з факту контролю за нею з боку держави-учасника Конвенції незалежно від того, чи він здійснюється безпосередньо збройними силами даної країни або ця територія контролюється підлеглою їй місцевою адміністрацією» (Справа Лоїзиду проти Туреччини), справа №40/1993/435/514, 28 листопада 1996 р., п.52).

б) поліцейські органи. Організація поліцейських структур (нім. Polizei, англ. Police) у сучасній демократичній державі виходить із того, що держава не тільки декларує загальнолюдські цінності, права і свободи особи, але й проводить широкі заходи щодо їх реального втілення в життя. Поліція в цьому випадку є одним із найбільш дієвих інструментів (засобів) держави у забезпеченні подібних гарантій. Унікальність діяльності поліції полягає в тому, що, виступаючи частиною механізму реалізації державних інтересів і державної політики, вона наділена найбільш широким обсягом здійснюваних правоохоронних функцій, інститутом забезпечення гарантій, прав і свобод громадян;

в) прокуратура. Незалежно від моделі організації та обсягу повноважень прокуратура виступає правоохоронною інституцією, покликаною здійснювати захист і відновлення прав і свобод людини;

д) омбудсмен. Така інституція є однією з центральних ланок системи позасудових державних установ в рамках національної механізму забезпечення прав і свобод людини. Становище омбудсмена серед інших державних органів є первинно конфліктним з його призначенням – виступати конструктивною опозицією владі⁷.

⁷ Горшенева, И.А. Полиция в механизме современного государства: Теоретико-правовые аспекты: Автореф. дис... канд. юрид. наук / И.А. Горшенева. – Москва, 2002. – С.6 - 10.

Отже, крім набору правових та інституційних засобів захисту прав і свобод людини, до механізму їх забезпечення необхідно включати суспільний порядок, складовими якого, з урахуванням методик НБСЄ, виступають наступні компоненти.

1. Належна форма правління. На національному рівні це необхідна наявність відповідної системи державних органів, а також належного управління. Сюди необхідно віднести: законність і верховенство права; відсутність корупції; відсутність дискримінації; об'єктивність процедур у процесі прийняття рішень; об'єктивність щодо суті справи в процесі прийняття рішень; ефективність; незалежність апарату державної служби; право на судовий перегляд рішень незалежним і безстороннім судом; доступ до інформації.

Таким чином, в основі належного державного правління лежить підзвітність, і, в кінцевому підсумку, ця підзвітність гарантується незалежною, неупередженою і володіючою повною інформацією судовою владою. На вище перелічених принципах засноване і належне управління. Саме по собі належне державне правління не може бути забезпечено без належного управління. Відповідно до передової демократичної практики суди можуть піддавати ретельній перевірці дії уряду⁸. Наведене може бути реалізоване в умовах ефективної демократії.

2. Ефективна судова влада. Можливість здійснення судового нагляду має ключове значення для забезпечення належного державного правління та належного управління. Необхідною попередньою умовою ефективного судового нагляду є незалежність судової влади. Незалежні, неупереджені, сумлінні і компетентні судові органи є невід'ємним елементом дотримання принципу верховенства права, збереження довіри суспільства і відправлення правосуддя. Однією з функцій судової влади є тлумачення і застосування національної конституції і законів у відповідності з міжнародними стандартами в галузі прав людини.

Для забезпечення незалежності судової влади необхідне дотримання наступних принципів:

⁸ Борьба с терроризмом и защита прав человека. Руководство. Опубликовано БДИПЧ. – Варшава, 2009. – С.34.

а) призначення суддів має здійснюватися на підставі чітко визначених критеріїв і в ході відкритої процедури. Дана процедура повинна забезпечувати: рівність можливостей для всіх, що мають право на заняття судової посади; призначення на підставі заслуг; приділення належної уваги поступового досягнення гендерної рівності та усунення інших історично сформованих факторів, що призводять до дискримінації;

б) повинні бути вжиті заходи щодо забезпечення належних гарантій проти необгрунтованого зняття з посади і щодо збереження рівня винагороди;

в) повинні бути наявні відповідні ресурси, що забезпечують ефективне функціонування судової системи без будь-яких неправомірних обмежень;

г) ніякі протиріччя між виконавчою і судовою владою не повинні ставити під загрозу незалежність судових органів;

д) судді можуть піддаватися зміщенню або тимчасовому відстороненню від посади тільки з причини нездатності або негідної поведінки, яке явно робить їх нездатними до виконання своїх суддівських обов'язків. Якщо використовується дисциплінарне розгляд, який може призвести до зняття судді з посади, воно повинно включати відповідні гарантії, що забезпечують об'єктивність;

е) кримінальне право і судове переслідування за неповагу до суду не повинні використовуватися для обмеження обгрунтованої критики, що стосується виконання судових функцій⁹.

3. Ступінь ефективності правопорядку, в тому числі забезпечення законності і верховенства права. Перше зобов'язання, що накладається стандартами в галузі прав людини - це вимога про те, що будь-яке відхилення від стандартів у галузі прав людини повинно мати чітку юридичну підставу. Це означає, що всі дії правоохоронних органів повинні бути приписані законом. У регіоні ОБСЄ існує низка різних правових систем, і це значить, що різні органи влади можуть застосовувати різні підходи до поняття законності. Тому необхідна наявність в національному праві юридичної підстави для будь-якого відхилення від

⁹ Там само. – С.35.

дотримання прав людини, і відповідне законодавство має бути доступним і чітко сформульованим.

Дана вимога спрямована на те, щоби уникнути будь-якого свавілля з боку держави. В свою чергу, це означає, принаймні наступне:

індивід повинен мати можливість знати або дізнатися, на підставі якого закону можливе втручання в його права людини, і відповідно регулювати свою поведінку;

будь-які повноваження, якими наділяються співробітники правоохоронних органів, повинні мати під собою законні підстави;

будь-які повноваження мають бути чітко визначені, не можуть бути загальними або розпливчастими;

у випадках, коли передбачається, що органи влади повинні діяти, виходячи з власного розсуду, цей розсуд має бути ефективно обмежено доступним законом.

Вимоги правової держави (верховенства права) на сьогодні є достатньо чітко окреслені в міжнародних документах і в правовій доктрині. Ще в 1990 р. в Копенгагенському документі держави НБСЄ прийшли до згоди стосовно того, що вони будуть підтримувати і розвивати «принципи справедливості, які становлять основу правової держави». Вони вважають, що «правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність в досягненні і підтриманні демократичного порядку, але і справедливість, засновану на визнанні і повному прийнятті вищої цінності людської особистості і гарантовану установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повне вираження. Вони підтверджують, що демократія є невід'ємним елементом правової держави».

Верховенство права означає, що закон застосовується до кожного і ніхто – ким би він не був і які би не були причини його дій – не може бути звільнений від дії закону або поставлений над законом.

Необхідно погодитися з тим, що «після краху постсоціалізму стає зрозуміло, що становлення правової держави незрівнянно більш важке завдання, ніж формування демократичних інститутів». Справді, найбільша проблема постсоціалізму – не стільки «перехід до демократії», скільки «перехід до правової

держави»¹⁰. Що стосується правової держави, то, в першу чергу, в системі правових норм наголос повинен робитися на гарантію і ефективне забезпечення прав індивіда, а також принцип невідворотності закону.

4. Рівень якості життя суспільства. Від цього чинника значною мірою і безпосередньо залежить ефективність забезпечення прав і свобод людини.

Висновки

Визнаючи сьогодні державами глобальний характер прав і свобод людини, пріоритет загальнолюдських цінностей, закріплених у міжнародних правових актах, у системі механізмів захисту прав і свобод людини наявні два рівні – внутрідержавний і міжнародний, котрі виступають двома самостійними системами. Правда, між ними наявний взаємозв'язок.

Одним із показників і фундаментальною особливістю справедливого, демократичного суспільства є право кожної людини на захист. Правила і процедури, що використовуються при виконанні законів, мають бути чіткі, відкриті та неподатливі на політичні махінації. Механізм захисту прав людини на сьогодні достатньо складний, а тому структура його вдосконалюється і розвивається від багатьох об'єктивних факторів: від конституційних норм, що мають в ієрархії правових норм найвищу юридичну силу; стабільності політичної та соціально-економічної системи в країні, зокрема загальнодемократичних умов розвитку суспільства; рівня поточного законодавства; злагожденості дій всіх демократичних інститутів і т.п. Саме в цьому напрямі можуть здійснюватися подальші дослідження даної проблеми.

Lemak V.V, Turyanytsya V.V. The components of the mechanism of protection and guarantees the rights and freedoms.

Authors systematized components of the mechanism ensuring the rights and freedoms of man and gave them a description from the perspective of the present.

Keywords: rights, freedom, human, rights protection mechanism and freedoms that make up the mechanism.

¹⁰ Zakošek, N. Pravna država i demokracija u postsocijalizmu // Politička misao. – Zagreb, 1997. – G. 34, №4. – S.79.